

A REGIONALITÁS PROBLÉMÁI AZ ÚJ IRODALOMTÖRTÉNETI KÉZIKÖNYVEKBEN

Beszélgetés a VII. Nemzetközi
Hungarológiai Kongresszus résztvevőivel

...milyen típusú
kézikönyvekre van
inkább szükség:
olyanokra-e, amelyek
leíró jelleggel
teljességre törekednek,
vagy olyanokra,
amelyek markáns
értékpációk szerint
szerkesztődnek?

■ **Kántor Lajos:** Azt gondoltuk, hogy a Kolozsváron szervezett Hungarológiai Kongresszus keretén belül lehetőség van egy szakmai megbeszélésre a kisebbségi irodalmakkal kapcsolatban és ezen belül az erdélyi irodalomról is. Egyrészt a kongresszus nyújt erre alkalmat, és néhány megjelenés. A Kongresszus szekcióiban lezajlott előadások, kérdések mindenképpen továbbgondolásra érdemesek. Négy olyan előadást hallhattam, amelyeknek a vitáját akár itt is lehetne folytatni, hiszen arról volt szó, hogy a régiók, illetve az egyes kisebbségi magyar irodalmak, a magyar nemzeti irodalmak különböző részei hogyan viszonyulnak egymáshoz. Jó néhány olyan könyv is megjelent a közelmúltban, amely indokoltá teszi, hogy ezekről a témákról beszélgesünk, hiszen most igazán van mire alapozni. Ez indította el azt a tervet, hogy a *Korunk* novemberi számában egy nagyobb súlypont jelenjék meg: két megjelenést és egy alkalmat neveztünk meg, hogy miért kellene ezt a találkozót most megszervezni és tematikus összeállítást szerkeszteni erről a lapban. Befejeződött a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* nagyon hosszú és konfliktusos, néha válságos története, Dávid Gyula munkájának köszönhetően. Még nem fejeződött be, de azért legnagyobb része már megvan Pomogáts Béla *Magyar irodalom Erdélyben* című, jelenleg három kötetben olvasható vállalkozásának. A negyedik most készül, és a közeljövőben valószínűleg megjelenik. A harmadik

A 2011. augusztus 27-én, a Hungarológiai Kongresszus hivatalos kísérőrendezvényén elhangzott beszélgetés szerkesztett változata.

pedig az az alkalom, hogy ötven éve indult a Forrás könyvsorozat – a romániai magyar fiatal írók könyvsorozata. Itt van Egyed Péter, aki szerkesztője volt a sorozatnak egy időben, és sok mindent tud mesélni ennek kapcsán is.

Azóta újabb könyvek is megjelentek, az egyiket a Kongresszuson is bemutatták a szerkesztők – a Gyimesi Éva hatvanötödik születésnapjára készült könyvet (*Újrateremtett világok*), amelyik végül már csak a halála után vált a közönség számára is hozzáférhetővé. Ebben a könyvben is több tanulmány foglalkozik a tanácskozásunk témájával, többek között a Balázs Imre Józsefé, amelyik az irodalomtörténet-írás kérdéseit fesegeti, a fogalommeghatározás problémáira is kitérve. És a napokban jelent meg Láng Gusztávék gondozásában Dsida Jenő összes verseinek gyűjteménye, az erdélyi magyar irodalomnak ez is fontos eseménye.

A kérdések ma sokkal árnyaltabban vetődnek fel, és nagyon aktuálisnak tűnnek – olyan szövegekkel tudnám ezt még alátámasztani, mint a júliusi *Székelyföldben* megjelent Bodor Ádám – Ferenczes István beszélgetés, vagy az a mód, ahogyan néhány hete Kenéz Ferenc közelítette meg a problémát a Kolozsvár Társaságnál szervezett találkozóon vagy magában a bemutatott Kolozsvár-oratóriumában.

Átadnám a szót Balázs Imre Józsefnek, hogy folytassa a felvezetést, és várjuk a hozzászólásokat, észrevételeket az elhangzottakkal kapcsolatban.

Balázs Imre József: Igazából kérdéseket próbálnék megfogalmazni, amelyekről, azt gondolom, fontos lenne együtt töprengeni, kihasználva az alkalmat, hogy a magyarságtudománynak, illetve a kisebbségi irodalmakra vonatkozó összehasonlító vizsgálódásoknak kiváló ismerői vannak jelen Kolozsváron. Az első kiindulópont, amiről mindenképpen érdemes beszélni, a kézikönyvek kérdése: milyennek kell lennie egy jó kézikönyvnek, akár lexikonra, akár irodalomtörténetre gondolunk. Aki ismeri már a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* friss kötetét vagy Pomogáts Béla irodalomtörténetét, az nyilván konkrétan is reflektálni tud arra, hogy a kérdés hogyan vetődik fel e munkák kontextusában. A problémafelvetés előzménye egyrészt az, hogy a kilencvenes évek elején szívesen hangoztatták az irodalomelmélettel foglalkozók, hogy az irodalomtörténet mint olyan problematikus (Jausst parafrázálva: magát az irodalomtudományt provokálja), aztán közben ahogy teltek az évek és évtizedek, az látszik, hogy nagyon nagy szükség van ezekre a kézikönyvekre, amelyek diákok (iskolások, egyetemisták) kezébe adhatók (a Kolozsvár Társaság kiadványa, az *Erdélyi magyar írók. Paulovics László íróportréi* például kifejezetten ilyen szándékkal készült), azt látjuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében egy új irodalomtörténet munkálatai folynak, azt is látjuk, hogy néhány évvel ezelőtt megjelent egy nagy, háromkötetes kézikönyv, *A magyar irodalom története*, vagyis egyfelől nem lehet írni kézikönyvet, de ugyanazok, akik ezt mondják, mégis írnak kézikönyveket. Érdemes végiggondolni a regionalitás kérdését is egy-egy ilyen vállalkozás kapcsán. Mennyire legyen például nagyvonalú egy *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* vagy egy irodalomtörténet? Az áttelepülés kérdésköre például foglalkoztatni szokta a szerzőket – én ebből a szempontból a lehető legnagyobbvonalúbb opció mellett foglalnék állást, tehát ha valakinek köze van egy régióhoz, akkor semmiképp sem érdemes kihagyni egy regionális irodalomtörténeti vállalkozásból.

Összevetve azzal, hogy például a vajdasági irodalomnak milyen kézikönyvei vannak, vagy a nyugati irodalomnak milyen feldolgozásai vannak, érdemes feltérképezni az elvárásokat, amelyek körvonalazódnak e könyvek kapcsán.

Még egy harmadik aspektusra hívnám fel a figyelmet, amelyik a Forrás-nemzedékek témája kapcsán is aktuális lehet számunkra; hogy mennyire értékrendet jelenítenek meg ezek a kézikönyvek, és mennyire semlegesek vagy leltározók. Átfogalmazva a kérdést: milyen típusú kézikönyvekre van inkább szükség: olyanokra-e, amelyek leíró jelleggel teljességre törekednek, vagy olyanokra, amelyek markáns értékopciók sze-

rint szerkesztődnek? Amikor Kántor Lajos és Láng Gusztáv a hetvenes években megjelentette a *Romániai magyar irodalom 1944–1970* című könyvet, akkor nagyon sok támadás érte őket amiatt, mert egy bizonyos értékrend-preferencia volt kiolvasható belőle – olyan preferencia, amelyet akkor nemzedékiént azonosítottak a bírálók.

A problematizáló kérdéseimmel itt megállnék, és mindenképp fontosnak tartanám, hogy az emlegetett könyvekről itt szó essék.

Veres Emese-Gyöngyvér: A *Lexikon* kapcsán fogalmazódott meg bennem egy negyedik kérdés: annak ellenére, hogy címében „irodalmi”, a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* voltaképpen az itteni magyar nyelvű *írásbeliség* lexikona. A kérdésem tehát az, hogy mennyiben maradhatunk pusztán az irodalomnál, mennyire kell kitekinteni a „szakmán” kívülre, például a sorra kiadott „parasztköltők” vagy a népi írásbeliség dokumentumai mennyire férnek bele egy ilyen ma elgondolt könyvbe. Mit nevezünk irodalomnak? – hiszen az első kiindulópont az irodalom tanulásakor általában a népköltészet. Hogyan határoljuk körül az irodalom fogalmát?

Balázs Imre József: A *Lexikon* kapcsán ez valóban egy nagyon releváns kérdés, azt hiszem.

Gaal György: A *Lexikon*nal kapcsolatban készítettem egy statisztikát: valószínűleg a leghosszabb idő alatt készült magyar lexikonról van szó, a Szinnyi József-féle 1891 és 1914 között huszonhárom év alatt huszonnégy kötetet hozott le. A Pallas *Lexikon* 1893 és 1900 között tizenhat kötetet és két pótkötetet. Lehet folytatni a Révaival, a *Világirodalmi Lexikon*nal (utóbbi 1970-től 1996-ig huszonhat év alatt jelent meg, tizenkilenc kötetben). A mi esetünkben negyven-egynéhány évről van szó, mert a munkálatok voltaképpen 1966-ban indultak, amikor a Bod Péter-féle *Magyar Athenas* évfordulója volt, és Balogh Edgár arra jutott, hogy a romániai magyar irodalomnak is el kell készíteni a lexikonát. A „romániai magyar irodalom” fogalma akkoriban egységesnek tűnt, ebből a szempontból a Pomogáts-féle irodalomtörténet szemlélete más: ő a magyar irodalom romániai (erdélyi) hajtásáról ír, míg a lexikon a romániai magyar irodalmat külön entitásként kezelte. Szerencsére nálunk sohasem jutottunk odáig el, hogy a klasszikus irodalomból is csak azt taníthassák, ami az adott tájhoz kötődik. Ebből a szempontból Petőfit például azért lehetett volna Erdélyben tanítani, mert itt halt meg. Vagy Arany Jánost azért, mert itt született. Kosztolányival viszont Erdélyben bajban lettünk volna. Idáig tehát nem jutottunk el, de mindenesetre a romániai magyar irodalom a nyolcvanas évekig önálló entitásnak számított. Mivel nálunk akkoriban nem voltak irodalomtörténeti kutatóintézetek, olyan intézmények, ahol az írók munkásságát szakszerűen feldolgozzák, számon tartásuk a könyvészetüket és munkásságukat, ezért gondolta Balogh Edgár, aki az egyetemen is tanított, a *Korunk* főszerkesztő-helyettese volt, hogy ideje volna nyilvántartást készíteni ezekről az írókról. Az előkészületek mintegy két évig tartottak, 1968-ban sikerült végre egy kis közösséget összehívni, tizenegy tagot szemelt ki Balogh Edgár a szerkesztőbizottság tagjaiként, ezek rajta kívül Benkő Samu, Jancsó Elemér, Jordáky Lajos, Kacsó Sándor, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Mikó Imre, Réthy Andor, Sóni Pál és Venczel József voltak. Két alapember volt: Venczel József, aki a címjegyzéket összeállította, és Réthy Andor, aki a bibliográfiát dolgozta volna fel. Mivel már az első kötet megjelenéséig többen meghaltak az eredeti szerkesztőbizottságból, Balogh bevonta a munkálatokba Dávid Gyulát és Engel (Köllő) Károlyt, Gábor Dénest pedig bibliográfusként, Szabó Attilát természettudományi szakíróként. 1970-ben megalakul a Kriterion Könyvkiadó, és akkor a szerkesztőség áttette székhelyét a *Korunk*tól a Kriterion kolozsvári fiókszerkesztőségébe, addig hetente a *Korunk*nál találkoztak a szerkesztők. Nagyon nagy lendülettel fogtak hozzá, de aztán látszott, hogy nem kis feladat ez, 1974-re készült el az első kötet, amelyet végül 1981-ben tudtak sajtó alá bocsátani, mivel a cenzúra néhányszor visszadobta a kö-

tetet. Végül 1982 februárjának közepén jelent meg az első kötet. Ez a kötet akkor mindenkinek szárnyakat adott, úgy nézett ki, hogy a többi kötet könnyebben fog átjutni a cenzúrára. Sajnos nem így lett, mert a Ceaușescu-rendszer mind jobban és jobban szorította az irodalmat. Főleg Balogh Edgár aktivitásának köszönhető, hogy aránylag rövid idő alatt sikerült összehozni a második kötetet is, 1983-ban el is készült, akkor kezdődött a cenzúrázasi vesszőfutás, többször visszadobták, pedig azt már tudatosan öncenzúrával írtuk mindnyájan, tudtuk például, hogy nem szabad arról írni, ha valakinek egyházi kötődése van, nem szabad írni azokról, akik 1945 után külföldre távoztak, és sok más hasonló szempont került elő. Nyilván amikor az első kötetet kézbe vették az emberek, azon túl, hogy örvendeztek, számos kritikai megjegyzést tettek, tehettek is, mert nagyon nagy nevek hiányoztak, sok írónál ki kellett hagyni dolgokat, épp azért, hogy egyáltalán megjelenhessen a kötet. A második kötet is így készült el, ebben a szellemben, de csak 1990-ben került végül nyomdába. A probléma éppen az, hogy ez úgy került végül nyomdába, hogy még a nyolcvanas évek szellemiségét tükrözte. Egyes szócikkeket, amelyeket a cenzúra vett ki, még sikerült visszatenni azért a könyvbe. A harmadik kötet szerkesztését vette át Dávid Gyula – Balogh Edgár már kilencvenedik életévéhez közeledett –, és a harmadik kötet már a szabadság, cenzúramentesség körülményei között jött létre, ezt tekinthetjük mai szempontból elfogadható szerkesztésű kötetnek; Balogh Edgár halálával pedig teljes hatáskörrel gazdája lett a lexikonnak Dávid Gyula. Egy olyan kínos, de érthető helyzet következett aztán 1990 után, amikor mindenkit elhalmoztak feladatokkal: Dávid Gyula többek között az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületnek lett országos elnöke, ami akkor azt jelentette gyakorlatilag, hogy minden hétvégén utaznia kellett valahová, magyar ünnepekre. Emellett a Kritérionnál, majd a Polisnál dolgozott szerkesztőként-igazgatóként. A többi munkatárs rendre elpártolt, az egyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékét hiába próbálta bevonni a munkába, nem nagyon jelentkeztek az ottani fiatalabb tanerők. Egy ideig sikerült pályázatokkal egy-két munkatársat alkalmazni, fiatal pályakezdeket, de ahogy a magyarországi pályázati lehetőségek sorra szűntek meg, munkatársak nélkül maradt a lexikonszerkesztő. Néhányan otthon még írogattak a szócikkeket, számon tartottam éveket, hogy még van három vagy valahány szócikk, amit meg kell írnom, és kerestem azt a hónapot, amikor könyvtárba járhattam az adgyűjtéshez.

Beszélhetünk arról is, hogy hányféle szócikktípus jelent meg, azon kívül, hogy vannak életrajzi szócikkek (köztük terjedelmesebbek és rövidebbek egyaránt, aszerint hogy tényleges írókról vagy tollforgatókról – akár mérnökökről, természettudósokról – van szó, ugyanis Balogh Edgár a 18. századig alkalmazott irodalomfogalmat, az irodalom legtágabb értelmét vezette be, és emellett meg is maradtunk), intézményekre vonatkozó szócikkek, egyes irodalmi irányzatoknak a szócikkei, egy-egy város irodalmi életét vagy egy-egy jelentős író romániai magyar utóéletét bemutató szövegek. Ezek megírása 1990 után különös hangsúlyt kapott, mert az első két kötetbe például az egyházi embereket nem tudtuk fölvenni. A *római katolikus egyházi irodalom, református egyházi irodalom* szócikkekbe mindent, ami egyházi volt, be kellett sűríteni ilyenformán. Ugyanakkor az unitárius író, akinek az első két kötet valamelyikében kellett volna szerepelnie, muszáj volt bevenni az unitárius irodalom szócikkbe – a negyedik kötetben ezt már másképpen, önálló rövid szócikkben is meg lehetett oldani, de mindenképpen aránytalanságok keletkeztek. Dávid Gyula a szabadidejében időnként neki-kilendült egy-egy kötetnek, így elkészült a negyedik kötet, és végül az ötödik, két részre bontott könyv. Nagy vita zajlott le korábban Balogh Edgár és Dávid Gyula között többek részvételével, hogy mit csináljunk az időhatárral. Felmerült például a rendszerváltás után, hogy a gyűjtést a rendszerváltással minden kötet esetében zárjuk le. Balogh

Edgár ennek nagyon ellenállt, és azt mondta, minden kötettel haladjunk a lezárási dátumig. Ennek az lett az eredménye, hogy az első kötetben csak 1981-ig szerepelnek az írók, az utolsóban pedig már 2009-es adatok is vannak. Ha így nézzük, az öt kötet nagyon aránytalanra sikeredett, de mégis nagy dolog, hogy valahogy befejeztük, nem maradt torzóban.

Sokat beszélhetnénk az ötödik kötetéről, de inkább azt a kérdést vetném mégis fel, amelyik a kötetbemutatókon szóba került, hogy *hogyan tovább*. Ez így egy lezárt, de fellelő alkotás. Van két első kötetünk, amelyekből azon kívül, hogy jóval korábban lezártak, mint a későbbi kötetek, hiányoznak mindazok a fejlemények, amelyek a továbbiakban már megvannak – az újjáalakult intézmények, újonnan alakult irodalmi társaságok, szerkesztőségek. Az első két kötet számára is meg kellene írni ezeket visszamenőleg. Mi a teendő most? Nagy kérdés, hogy kellene-e az első két kötethez egy pótkötetet szerkeszteni, amely egyrészt kiegészíti, megírja a hiányzó szócikkeket, másrészt a már meglévőket elhozza napjainkig. Egy másik felfogás az, hogy ez a munka már így van, ahogy van, kellene egy teljesen új *Erdélyi Magyar Irodalmi Lexikon*, és abban egyenesen, a meglévő adatokat is felhasználva, mondjuk 2020-ra tükrözzük az irodalmi fejleményeket. Olyanok is voltak, akik azt mondták, hogy már nincs szükség külön erdélyi vagy romániai magyar lexikonra, mert az összmagyar irodalmi lexikon egy újabb kiadása, majd ha elkészül, köteles lesz méltó módon szerepeltetni az erdélyi írókat is.

Emellett még számos variáns felmerülhet, hogy például kizárólag csak adatokat egészítsünk-e ki vagy helyesbítsunk, születési adatokat, elhalálozási időpontokat vagy egyéb adatokat. Lehet szó egykötetes kisebb, adatokat kiegészítő munkáról, nagyobb egykötetes vállalkozásról, amelyik jelentősebb hiányokat is pótol, és lehet szó egyetlen új, nagy könyvről, amelyik viszont csak lexikonadatokat közöl, és nem összpontosít az értékelésre. Balogh Edgár véleménye ugyanis az volt ennek kapcsán: úgy kell írni, hogy a nagyközönség is szívesen olvassa a szócikkeket.

Kántor Lajos: Sok mindent hozzá lehetne tenni ehhez a bemutatáshoz, akár anekdotikusan, arról is, hogy miként zajlottak annak idején a *Lexikon* kapcsolatos szerkesztőségi megbeszélések, de azt gondolom, fontosabb számunkra a vita felé terelnünk a beszélgetést, akár azokra a párhuzamokra is figyelve, hogy például milyen megnevezéseket használnak ma a kutatók a Vajdaságban – vajdasági magyar irodalomról beszélnek-e például vagy valami egyébről.

Bányai János: Van a vajdasági magyar irodalom nevének egy jól követhető története. 1918 után, amikor hozzáláttak az irodalmi élet megszervezéséhez, akkor vajdasági irodalomról beszéltek. Az első irodalmi kiadványok, próbálkozások címében is az szerepelt, hogy „vajdasági írás”. Nem is vajdasági *magyar* írás, hanem egyszerűen vajdasági írás. Ez nagyjából a világháborúig így maradt. A háború után vált gyakorivá a *jugoszláviai magyar irodalom* terminusa, ez azért is érdekes, mert Jugoszlávia hat köztársaságból állt, és a hat köztársaság közül háromban volt magyar irodalom: a Muraközben (Szlovéniában), a Drávaközben (Horvátországban) és a Vajdaságban (Szerbiában). Azért, hogy valamilyen módon együtt lehessen tárgyalni ezeket a regionális irodalmakat, közhasznúvá vált a „jugoszláviai magyar” jelző. Az ország elveszejtése után valahogy nem jutott senkinek eszébe azt mondani, hogy „szerbiai magyar irodalom”, és ezért aztán újra használatba került a *vajdasági magyar irodalom* terminusa, most leginkább ezt használjuk.

Ez több szempontból is érdekes lehet – hogy például mit veszünk odatartozónak ezekhez a nevekhez. A jugoszláviai magyar irodalom az, amelyik a legszélesebben fogta fel azt, ami a délszláv világban magyar irodalomként létrejött.

A kézikönyvek közül kettőt tudok megemlíteni, az egyik Bori Imrénének *A jugoszláviai magyar irodalom története* című munkája. Ennek a könyvnek is története van – több kiadást is megért, kezdődött valamikor akkor, amikor a Kántor–Láng-kötet is meg-

jelent, de előbb csak a két világháború közötti korszakot dolgozta fel, aztán később újabb kiadásai következtek ennek az irodalomtörténetnek, szöveggyűjtemények is készültek hozzá, és végül *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* című könyvben véglegesült a szöveg, amelyik utóbb a címből leghagyta a „rövid” jelzőt.

Az, amivel Bori Imre szembenézett, és ami ennek az irodalomtörténetnek az elvi vagy történeti szemléletét illeti, nem azon múlik, hogy kit vesz fel az irodalomtörténet egy irodalomtörténetbe, vagy hogy a kánon melyik része felől közeledik az irodalomtörténetéhez. Végül is azon múlik minden, hogy hogyan definiálja magát a tárgyat az irodalomtörténet szerzője. Bori első pillanattól úgy definiálta tárgyát mint kisebbségi irodalmat: természetéből adódóan vannak szoros kapcsolatai a többségi irodalmakkal és a magyar irodalommal is. Ebből következik egy relatív önállóság, amiből következik az is, amit úgy fogalmaztam meg valamikor, hogy a kisebbségi irodalmak műfaja a komparatiztika. Állandó összehasonlítási szituációban vagyunk, amikor verset írunk vagy regényt írunk, vagy versről írunk vagy regényről írunk. Ez több irányból határozza meg és valahol be is határolja azt a jelenségsort, amit kisebbségi irodalomnak mondunk ma.

Persze időközben jelentek meg nem kézikönyvszerű kiadványok, monográfiák, tanulmánykötetek is, amelyek Bori Imre irodalomtörténetének holdudvarában készültek.

Amit még hozzá kell tenni: a húszas években, amikor konstituálódott az irodalmi élet a Vajdaságban, a panaszkodások leggyakoribb témája az volt, hogy hagyománytalan ez az irodalom, hogy nincs mire hivatkozni. Bori irodalomtörténete szembenézett ezzel a sirámmal, és megalkotta vagy áttekintette azokat az irodalmi-kulturális értékeket, amelyek a délszláv országokban keletkeztek, és valamilyen módon köthetők hagyományként a vajdasági magyar irodalomhoz, Szerémi Györgytől kezdve a bácsi kolostor reneszánsz emlékeiig és a becskerekai kulturális és irodalmi törekvésekig. Egy sor anyagot sikerült begyűjtenie, és ez is bekerült az irodalomtörténetbe.

A másik kézikönyv a *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon*, amelynek készül a második, javított kiadása is, igaz, nem tudom pontosan, milyen címen fog megjelenni. Egészében is tiszteletre méltó ez a vállalkozás, ugyanis ez egy egyszemélyes lexikon, szerzői lexikon. Gerold László állította össze, és ő készíti a második, bővített, javított kiadást is. Lényege az ennek a lexikonnak, hogy voltaképp csak adatokat tartalmaz, életrajzokat, a művek jegyzékét és a recepció adatait. Semmiféle értékelő vagy értelmező mondat nincs ebben a lexikonban, ez nyilván azért van így, mert szerzői, egyszemélyes vállalkozás, és nem biztos, hogy az adatokon túlmenően minden tárgyalt műről egyforma relevanciával tudna a lexikonszerző nyilatkozni. Meglepően nagy visszhangja volt ennek a lexikonnak, viszonylag nagy példányszámban jelent meg, és nagyon gyorsan elfogyott. Ebből arra lehet következtetni, hogy van igény az olvasóközönségekben az ilyen jellegű kézikönyvek begyűjtésére, használatára.

Egyed Emese: Megszólítva éreztem magamat, magunkat, és bizonyára többször kelene tanácskoznunk, találkoznunk, egyeztetnünk. Bevezetnünk például olyan lapszámokat, amelyekben esetleg két csapat mutatkozik be. A kölcsönösségek egyik legnagyobb nyeresége az utóbbi két évtizedben, hogy olyan típusú ismerkedésekre is sor kerül, amelyek nem Budapest bábáskodásával, hanem külön barátkozás és kíváncsiság révén kapcsolták össze azokat a műhelyeket és azokat az alkotókat, akik a mai Magyarország határain kívül élnek.

A Hungarológiai Kongresszuson figyeltem fel egy már régebben forgalmazott kifejezésre, ezt jelesül a német irodalom jelenségeire alkalmazták: *világ*. Mindent, ami valamilyen módon kapcsolódik a német kultúrához, a „német világ” jelenségeként tárgyalnak. Ezennel azt javasolnám, hogy megpróbálhatnánk „magyar világ”-ról beszélni. Tudom, hogy ennek már van egy jelentése itt Erdélyben, tudjuk, mit jelent, de mi lenne,

ha akkor már nem kisebbségi irodalmakról kellene beszélünk, hanem ennek a világszerű dolognak bizonyos aspektusairól, mint amilyen a területiség, nemzedékiség, nyelvhasználat vagy intézményesség.

Néhány évig a Magyar Irodalomtudományi Tanszéknek voltam a vezetője, és lehetőségem nyílt egy olyan fiatal kutatóval, mint amilyen Balázs Imre József, tanácskozni arról, hogy hogyan lehetne ismét tanítani azt a valamit, amit nem tudtam, hogy romániai magyar irodalomnak nevezek, vagy erdélyinek, mert nem volt ilyen tantárgy néhány évig a tananyagban. Imre azt javasolta, hogy legyen „regionális” irodalom, és ezzel állítom, hogy igen hasznos volt ez az igénye, amennyiben a köldöknézésből olvasói kedvvé, kíváncsisággá, kölcsönösséggé változtatta ezt az aspektust.

Nagy gondnak tartom, hogy nincs olyan hely Kolozsváron, ahol nagyjából együtt lennének kötetek és folyóiratok. A virtuális világban sincs meg az, hogy az egyes szerző kötetei hogyan követik egymást, egy olyan hely, ahol a *Híd* is meglegyen, a *Látó* is meglegyen, a kárpátaljai lap is meglegyen, hogy megértsük, hogy mire vonatkoznak ezek a lexikonmegállapítások. Hogy egyáltalán merjünk összehasonlítani. Bizonyos értelemben megfoghatatlanok így ezek az irodalmi teljesítmények, és el is tűnnek. Nyilván egy ilyen hatalmas könyvtárat nehéz elképzelni, de az, hogy maguk a szövegek hogyan jelenjenek meg, alakítható: szorgalmazható, hogy a már meglévő honlapokon sokkal több szöveg, akár a lexikonok egész anyaga elérhető legyen.

Ugyanakkor fontosak a kisebb számbavételek is: egy-egy város irodalmi élete vagy az olyan próbálkozások, amelyek olyasmiket mutattak meg, hogy képesek vagyunk egymást lefordítani, ugyanazoknak a szerzőknek például románul és magyarul is egymás mellett olvashatóak a szövegei. Én a számbavételek mellett is leteszem a voksomat, de az idegennyelvűsége is igen fontos lenne energiákat fordítani. Fontos figyelni arra, hogy milyen dolgozatok születtek ezekről az irodalmi művekről más kultúrákban, más nyelveken. Születtek. Tudjuk, hogy a bécsi magyar tanszéken voltak ilyen kísérletek, avantgárd és egyéb tárgykörökben; előfordulhat, hogy egyszerűen a kulturális intézetek jobb megszólítása szükséges, hiszen még nálunk sincsen igazán számba véve, nem is tartja külön nyilván a könyvtár az államvizsga-dolgozatokat, doktori értekezéseket, hogy tudjanak ezekről az emberek, hogy népszerűsítsük ezeket.

Igen fontosnak tartom azokat az eseményeket, amelyek a helyesbítés lehetőségeit megteremtik, mint amilyen egy Tokaji Író-tábor, egy Szárhegyi Író-tábor, az irodalomnak és művészeteknek olyan típusú kapcsolataira figyelni, amilyenre mostanában példa volt. Az, hogy *Magyar irodalom Erdélyben* nekem nemcsak azt mondja, hogy mi mit írtunk, hanem azt is, hogy kit kanonizáltunk. És soha nem írtunk meg egy olyan könyvet, vagy igen ritka az a fajta összefoglalás, hogy mi hogy látjuk a magyar irodalmat, hogy milyennek tűnik egy másik területnek a világa. Igen nagy erőfeszítés volt a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*.

Igen nagy jelentőséget tulajdonít a tankönyveknek és a középiskolai oktatásnak egy másik csoport, az Erdélyi Magyar Írók Ligája, amelyik a kortársak tankönyvekbe való bekerülését szeretné elérni. El lehet gondolkozni, hogy milyen fontossága van ennek, hogy egy szűkebb vagy tágabb kört érint, egyszerűen az irodalomnak a középiskolában való népszerűsítéséről van-e szó, vagy egyéb, szemléleti kérdésről.

Bertha Zoltán: A *Lexikon*hoz annyit szeretnék mondani, hogy reveláció volt nyilván mindannyiunk számára a nyolcvanas évek elején, amikor megjelent az első kötet, és Debrecenben őrzök egy kefelevonatot – pontosabban egy kefelevonot másolatát – a csángó irodalomról, amelyik végül nem került be a lexikonba, ebben a változatban legalábbis, nyilván valamelyik néprajzos barátomtól kaphattam később. A cenzúrázásról tehát mindannyian tudtunk akkoriban. Valóban fölmerült, ezek kapcsán is, hogy ezt az egészet esetleg újra lehetne kezdeni valamikor, és hogy legyen-e pótkötet – figyeljük majd mindenképpen a híreket, hogy hogyan alakulnak a dolgok.

A regionalitás kérdéséhez szeretném hozzáfűzni, Egyed Emesével teljes egyetértésben, hogy itt egy magyar glóbusz, magyar égbolt alatt igyekszünk működni mindnyájan, és tréfás vagy paradox megjegyzések is elhangzottak ennek kapcsán például a *Nyelvünk és kultúránk* című folyóirat 2003-as egyik számában, ahol Balla D. Károly kezdeményezett egy vitát *Vízunkköteles-e a magyar irodalom* címmel, és ott az egyik akkor fiatal kárpátaljai magyar költő azzal a címmel szólott hozzá, hogy *Léteznek-e kárpátaljai magyar irodalom, és ha nem, akkor miért van mégis?* Aztán ezt a gondolatot Elek Tibor folytatta kicsit később a *Darabokra szaggattatott...* című tanulmányában, amelyik aztán a csíkszeredai Pallas-Akadémiánál megjelent kötetében is olvasható volt, amikor úgy fogalmazott, hogy „Határon túli magyar irodalom természetesen nincs, miközben látjuk, hogy van”. Tehát van is meg nincs is, milyen értelemben van, és milyen értelemben nincs – ezek a viták lezajlottak már a hetvenes években is, később is, és ha a regionalitás fogalmával operálunk, azzal, amellyikkel Pomogáts Béla is egyébként, és amelyik a transzszilvanizmusban is mindig az univerzalitással, egyetemességgel kapcsolta össze a regionalitást, akkor valamiképpen megnyugtató helyzetbe kerülhetünk, hiszen a jellegzetességet, a sajátosságot értéktöbbletként vagy axiológiai fogalomként foghatjuk fel továbbra is, úgy, ahogy Babits is a magyar irodalomról szóló 1913-as esszéjében vagy *Az igazi haza* című, 1930-as évek végén írt esszéjében vagy Németh László is rengeteg írásában. Tehát a nemzeti jelleg, a jellegzetesség hozzáad valami többletértéket az egyetemes irodalomhoz, a világirodalomhoz, és nem redukálja azt. Tehát az igazi európaiság, mondja Babits, az, amikor nemcsak utánozunk valamilyen egyetemesnek vélt értékszempontot, hanem amikor sajátos, jellegzetes értékvilággal, átsajátítva és magunkévá téve és nem csak mint valami külső ruhát viselve az egyetemes értékvonatkozásokat, valamiképpen hozzájárulunk és beleszólunk a világ szellemi folyamataiba. Ez az igazi európaiság, amelyik a jellegzetességet nem felületességnek és nem értékredukciónak, hanem sajátos értéktöbbletnek fogja fel. Regionalításokról akkor is beszélünk, ha a politikai határok másképpen alakultak volna: nem függ a kettő össze. Hogyha egy nagybányai vagy egy erdélyi vagy egy hegyaljai vagy egy dunántúli, balatoni, alföldi festő képeit látjuk, akkor sose ütközünk meg azon, hogyha különös és különlegesen értékes vonásokat fedezünk fel rajta, hanem mindig azt figyelhetjük meg, hogy létrejönnek értékek regionális jellegzetességekkel és nemzeti jelleggel is, Babits úgy mondja: egy plusz hangot hozzáadni a koncerthez, egy színt a csokorhoz. Ez a nemzeti jelleg, ami hozzájárul a világirodalomhoz is. Ezek a relevanciák olykor egészen humoros formában is megnyilatkoznak, Orbán János Dénes *Misimackó* című, a székely nyelvjárást részben parodizáló, részben kifigurázó, részben viszont adaptáló és termékenyen adaptáló novellája például többszázás nézőközönségű esten aratott a Gyulai Várszínházban néhány éve frenetikus sikert, voltaképpen a legnagyobb sikert a *Bárka* folyóirat által szervezett humorfesztiválon. A legfiatalabbak is, hogyha ilyen értékszínezetet vonnak be a műveikbe, ez sosem redukálja, hanem növeli műveik értékét. Ezért aztán a keresztbe-kasul összeszálazódó összefüggérendszer, amelyek nemzedéki, irányzati, regionális és másféle kapcsolatokat mutatnak meg, ahogy Emese is emlegette, ma már színesen egy mozaiknemzet vagy egy mozaik-világirodalom összességét adják össze, és szerencsére nem abban a helyzetben vagyunk, hogy nemzedéki áttörésre volna szükség, mint egykor a Forrás esetében, hogy az irodalom valóban irodalom legyen, és az irodalom alatti színvonaltalanság státusából kikerüljön. Akkor egybeesett egy nemzedéki igény egy irodalom megújulásának, vérátömlesztésének és nagykorúsodásának igényével, ma már ezek a keresztbe-kasul ható egymásra vonatkozások nem demonstrálnak olyan nyilvánvaló vagy erőteljes törésvonalakat, mint hajdanán. Mondhatjuk, szerencsére és szerencsésen.

Annyit szerettem volna még csak említeni, és semmiképpen sem érzelmeket kavarni, lehet, hogy Lajos arra is utalt a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalom kapcsán, hogy

a *délvidéki* megnevezés is jelen van valamelyest, annak létjogosultságát, hogy ez mennyire hiteles, kiknek a tollán és hogy használódik, nyilván nem kívánom eldönteni.

Egyed Péter: Alakul egy nagyon fontos tematikus kérdéskör, és igyekeztem végig gondolni – egyik szakmám ugye a filozófiáé –, talán innen jön az a gondolat, hogy amikor a különböző irodalmainknak, a magyar irodalom al-irodalmainak, a régiók irodalmának a kérdéséről beszélünk, akkor egyrészt egy olyan történetiségről beszélünk, amely kényszerű történet. Ezeket az irodalmakat és ezeket az irodalomtörténeteket nem a szabadság körülményei között írták, hanem roppant erős ideológiai nyomás vagy ideológiai környezet összefüggésrendszerében. Ez nyilván hermeneutikai kérdéseket is felvet. Erősen specifikus, történetileg-területileg „fajspecifikus” a kérdés. Ez az egész nem „tisztá irodalom”. Szerintem ezt a tematikát egyszer majd nagyon meg kell támadni, hogy is van ez az egész kérdés irodalom, ideológiai nyomás, cenzúra, belső elszámoltatások és hasonlók összefüggésrendszerében.

A második dolgot talán jobban tudom egy példával illusztrálni. Amikor mi erdélyi vagy vajdasági vagy felvidéki irodalmakról beszélünk, néhány esetben talán még általunk sem akart módon el is zárjuk egymástól ezeket az irodalmakat. Következzék a történet, amire utaltam: ezelőtt két évvel én Pécssett hallottam Tolnai Ottót *A kisinyovi rózsza* című nagy avantgárd poémáját mondani, és annyira megtetszett nekem, hogy gondoltam, ezt azonnal el is kell hozni Kolozsvárra, mert kell itt ez a hangzás. El is hoztuk, nagy sikere volt. A nyáron találkoztam Takáts Józseffel Pécssett, beszélünk *A kisinyovi rózsáról*, és azt mondja nekem: írtam egy rövid esszét, amelyben egy más szerzővel hozom összefüggésbe, aki nálatok élt és nálatok alkotott. Mondom: borítékolom, hogy kivel hasonlítottad össze. Persze, hogy jól találtam: Méliusz Józseffel. *A kisinyovi rózsza* és Méliusz József *Szénásszekér elégia* című nagy avantgárd poémája. Zárójelben mondom, hogy Tolnai járt Bukarestben, és leveleztek, jóban voltak Méliusszal, tehát akár ismerhette is a *Szénásszekér elégiát*. De nem erről van szó, hanem arról, hogy a nagy avantgárd minta hogy él a magyar irodalomban. És hogy mennyire fontos lehet nekünk a nagy minták mellett a különböző régióknak, téridőknek az összefüggéseit elemezni. Mert akkor nem kell igazolni azt, hogy a magyar irodalom egységes, egyáltalán nem kell igazolni. De akár tovább is léphetnék, és azt mondhatnám, hogy valószínűleg vannak ezekben a régiókban olyan regénytípusok is, amelyek ugyanazt az egy dolgot képviselik.

Most kimenvén a kézikönyvek kérdéséből, a történetiségről beszélek. Hadd jegyezzem meg, hogy nyilván ezeknek a könyveknek a köznapi használat szempontjából nézve az instrumentális értékük óriási. De nem kevésbé tartom nagyon fontosnak a szerzők jelenlétét a piacon. Mert ma mindent a piac dönt el, és nem a kézikönyvek, akármilyen jól megírt irodalomtörténetekről legyen is szó, vagy irodalomkritikákról vagy folyóiratpublikációkról. Én azt hiszem, hogy a mi félmúltunkban bennragadt jeles szerzők piaci jelenléte szinte kötelező, és folyamatosnak kell lennie. Különben menthetetlenül elvesznek. Mondhatnám Páskándi Gézárt vagy Székely Jánost, rámutathatnék Palocsay Zsigmondra csak azok közül, akiknek az arcképe a Kolozsvár Társaság székhelyén, Paulovics László grafikáin látható. Mindez azt jelenti, hogy az erdélyi magyar irodalom messze nem csak Sütő András és Szilágyi Domokos. Belül sokkal értékesebb, sokkal gazdagabb, és egyetlen módja van annak, hogy a történetiség és a jelen határvonalán ez még irodalom maradjon, az, hogy folyamatosan a piacon legyen, és folyamatosan képviseljék őket a médiában, abban a kommunikációs helyzetben, amelyben ma vagyunk.

Említés történet itt a szárhegyi írótaborról, hadd jegyezzem meg, hogy az idén kiadjuk azt a kötetet, amely az ott elhangzott előadásokat tartalmazza. Meghívtuk ezekben a táborokba a szakma jelentős képviselőit Erdélyből, de meghívtuk a magyarországi, felvidéki és más régiókból jövő kritikusokat, irodalomteoretikusokat és persze magukat az

írókat is. Most már kialakult a rendezvény törzsközönsége, és a program folytatódni fog. Az ott megnyilatkozó teoretikusok mindannyian azt hangsúlyozták, hogy az irodalommal kapcsolatos értékességeképzetek nagyon nagy mértékben a piacon és a piacot alakító tényezők hatására jönnek létre. A hagyományos irodalomkritika tehát csak egy szegmense és talán nem is a legfontosabb szegmense annak, ami ma az irodalom reflexiójában történik, és még legalább négy ilyen tényezőt meg lehet említeni. Magát a nyilvánosságot például. Amelyben az ilyen jellegű találkozók viszont felértékelődnek.

Végül hadd mondjak néhány szót a Forrás sorozatról, mert ha évforduló van, illik arról is beszélni. Jeles elődöm, a nagyon korán elhunyt Csiki László szerkesztőként ki-mondottan értékelvűséget képviselt abban a sorozatban, amelyben végül több mint százhuszonöt kötet jelent meg, az utolsó kötetek ugye már nem voltak véleményezve, ezért csak helyyel-közzel lehetett a Forrás sorozathoz számítani őket. Az értékességeképzet vagy -rendszer volt az, amit ennek a sorozatnak szerkesztésében képviselni lehetett, kellett, én magam tíz évig voltam a szerkesztője, de természetesen ott egyéb kényszerítő körülmények voltak. Az egyik az, hogy gyakorlatilag ez volt az egyetlen fórum, ahol a fiatal író az intézménybe és a nyilvánosságba bejuthatott. Ennek a fórumnak nemcsak irodalmi, hanem ideológiai szűrői is voltak. Születtek elutasítások helyből – a szerző egészségtelen származására hivatkozva, akár még a nyolcvanas években is. Másfelől amikor Kántor Lajos és jeles társa, Láng Gusztáv a Forrás sorozat nemzedékeiről kezdett beszélni, akkor számomra nyilvánvaló volt, hogy ez egy irodalomszociológiai szempont is. Tehát itt is jelen vannak valamilyen módon a kényszerhelyzetek, az önmaguktól adódó szociológiai folyamatosságot és az értékszempon-tot valahogy külön kell kezelni, mert végül is minden a Forrás sorozatban jelent meg, a humoros műfajok szerzői, az esszéírók és a költők is.

Hadd fejezzem be azzal, hogy Balázs Imre József a Komp-Press Kiadó gondozásában kiadta Miklós Ágnes Katának a hetvenes-nyolcvanas évek fiatal erdélyi irodalmával – a „kettő és feles” és a harmadik Forrás nemzedékek, az *Echinox*nak a szerepével – kapcsolatos szakmonográfiáját, irányzatösszefoglalását, amelyben rendkívül érdekes és értékes számomra az, ahogyan ő megtalálja a nyilvánosság szempontjait és a nyilvánosság dokumentumait, kvázi hiteles dokumentumait egy olyan környezetben, ahol nyilvánosságról nem lehetett szó. A nyolcvanas évek Romániája legkevésbé a nyilvánosságnak kedvezett. És természetesen felbukkan ezzel kapcsolatban, hogy ezek a problémák hogyan jelentkeznek majd a Szekuritáté archívumaiban, amelyek egy jelentős adalékot jelentenek majd az egész irodalomtörténethez. A szerzők saját működésével kapcsolatban is ismerünk már dokumentumokat, amelyek nem minden esetben vetnek jó fényt a szerzőkre. Az irodalomtörténet módszertanához fog tartozni, hogy ezeket a dokumentumokat hogyan fogja majd beépíteni a történetek megírásába.

Faragó Kornélia: Nekem nyilván azzal kellene kezdenem, hogy mintegy másfél évtizedig a zágrábi jugoszláv lexikográfiai intézetben dolgoztam a jugoszláv enciklopédia szerkesztésén, amelyik egy megaprojekt lett volna. Azt hiszem, a legmélyebb tapasztalatom, amit ott szereztem, az, hogy a lexikográfiai vállalkozások életveszélyesek, hiszen a hatodik kötetéig eljutott, és akkor összeomlott az ország, és teljesen tárgyaltalan lett az a térség, amelyben a lexikon gondolkozott – így meg is szakadt a sorozat, oda is veszték a már elkészült anyagok, most kivonják belőlük a horvátországi vonatkozásokat, és mivel Zágrábban volt az összjugoszláv vállalkozás központja, oda futottak be az anyagok, és ők most hasznosítják a horvát vonatkozású dolgokat Horvátország számára. Ezt azért mondtam el, mert a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* esetében hallottuk, hogy bizonyos értelemben széteső szerkezetű, hogy az első két kötet még más szempontok szerint készült, mint a továbbiak. Hermeneutikai szempontokra utalnék: ami körülményekből hermeneutikává változott, azt nem lehet kikerülni, nemcsak arról van szó, hogy voltak cenzurális kényszerek, hanem az értelmezés, a gondolkodás, az értékrendi

problémakörök, a szemléletiség, a nyelv, a beszédmód különbségei is fennállnak – nem vagyok benne biztos, hogy érdemes pótkötetekkel vesződni, hanem a szerkezetet, az egészet kell újragondolni; nyilván az alapadatok újrahasznosíthatóak egy ilyen vállalkozásban. A zágrábi tanulságokat leszűrve én valami ilyesmire jutottam.

Felmerült itt az a kérdés, hogy mire van szükség: írható-e akár irodalomtörténet, akár lexikon, vagy hogyan gondolkodjunk erről. Én azt hiszem, hogy azok a szerencsés irodalmak, ahol többféle műfajban lehet, szabad gondolkodni, és van is mögötte anyag és lehetőség a kiadására. Az, hogy legyenek adattáraink, az nyilván nélkülözhetetlen. De a pusztán adattárak egy csomó viszonylatot, összefüggést, gondolkodási alapjellemtől kihagynak, nem tudnak közvetíteni. Ezért rendkívül nélkülözhetetlen az értékelv képviselője valamilyen kiadványon keresztül. Ezt az irodalomtörténetek tudják jobban csinálni, vagy azok a tanulmányok soraként összeálló kötetek, amelyekről itt szintén esett szó.

Ott áll Pomogáts Béla könyvének címlapján az is, hogy *Irodalmi dokumentumok*, ezekre is feltétlenül szükség van: többségekből kell gondolkodni, amelyek kiegészítik egymást, de az ilyen hosszú vállalkozásokat, a négy-öt évtizedeseket egységként elgondolni eleve reménytelen.

Azt hiszem, egy lexikon gondolkodásának nem kellene redukcióra törekednie – fölmerült az, hogy hogyan kellene prezentálni egy olyan figurát, aki átköltözött például egyik országból a másikba. Azt hiszem, akit megragadunk, azt teljességében kellene megmutatni, ha volnának lehetőségeink, mert egy lexikonnak a módszertana alapján az emberi sajátosságok sokféleségében, dinamikájában kell kialakítani egy szócikket, és ez azt jelenti, hogy nem biztos, hogy a szócikksémákat kell érvényesíteni, egyáltalán nem volnék ebben biztos, hanem a prezentálandónak az abszolút sajátosságait, és ezt valahogy kiegyensúlyozni.

Kincses Kovács Éva: Én a debreceni egyetemen végeztem, de aztán Budapesten az MTA Irodalomtudományi Intézetében, Szabadkán, Dániában kutattam, dolgoztam, és magam szerkesztettem *Az északi népek nyelve és kultúrája* című, öt kis könyvecskéből álló sorozatot, amelyek Miskolcon jelentek meg a kilencvenes évek közepén. Megtapasztaltam tehát azt, hogy milyen szerkesztőként, szerzőként részt venni ilyen vállalkozásokban. Felmerült a túlzottan formalizáló szócikkírás problémája, illetve a szabadabb változat, ezzel kapcsolatban utalnék egy példára. A Karácsony Sándor Pedagógus Műhely és Egyesület Debrecenben kiadja a Pedagógusok arcképcsarnokát. Ez igen nagyszabású munka, és ebben édesapámról, Kovács Józsefről, aki magyar–francia szakos tanár is volt, és világirodalmat tanított, írtam egy szócikket. Ezt esszészerűen írtam meg, persze az egész életutat bemutatva, és a főszerkesztő nagyon megdicsért: azt mondta, nagyon jó, hogy ilyen erős intuícióval írtam meg – természetesen forrásokra támaszkodva – a szócikket. Azt gondolom, amikor valaki történetesen egy művészről, alkotóról ír, akkor nagyon szerencsés, ha van személyes kötődés, természetesen ha kortársakról van szó.

Még annyit mondanék, hogy nagyon érdekes volt számomra a Vajdaságban élni, volt ott egy Kosztolányi Dezső irodalmi tábor is, oda mindenholnan a Kárpát-medencéből meghívtak magyar írókat, költőket, művészeket, de különleges benyomás volt számomra, magyarországi stíluskutató számára az, hogy ott minden lakás könyvtár volt. Minden lakás szinte egy kis múzeum volt, amikor az ottani irodalomkutatókkal kerültem kapcsolatba.

Balázs Imre József: Lezárom a rendezvény hivatalos részét, a beszélgetéseket természetesen tovább lehet még folytatni. Nagyon köszönöm Kántor Lajosnak a kezdeményezés ötletét, és egyúttal arra kérem a jelenlévőket, hogy járuljanak hozzá a hangfelvétel írott változatának közzétételéhez.

Lejegyezte Balázs Imre József